

⁹ Зозуля І.В. История развития судебной системы на Северном Кавказе во 2-ой половине XIX – начале XX вв.: автореф. дисс. на соиск. уч. ст. канд. ист. наук: 07.00.02. – Ставрополь, 1999. – 20 с.

¹⁰ Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793 – 1914) / Авторизованный перевод с французского М. Крисань. – М.: Новое литературное обозрение, 2011. – С. 652.

¹¹ Державний архів Житомирської області (далі –ДАЖО). ф.24, оп.1, спр.409, арк.1.

¹² ДАЖО. ф.24, оп.15, спр.187.

¹³ Там само. спр.345, 380.

¹⁴ Там само. спр.163.

¹⁵ Там само. оп.1, спр.340, 355, 392, 409.

¹⁶ Там само. спр.368.

¹⁷ ДАЖО. ф.24, оп.15, спр.1722, арк.1.

¹⁸ Там само. арк.63.

¹⁹ Там само. арк.77-78 об.

²⁰ Там само. арк.97-101.

²¹ Там само. арк.38.

²² Там само. арк.41-42 об.

²³ Там само. спр.2037, арк.15-16.

²⁴ Там само. арк.28.

²⁵ Там само. арк.17 об.

²⁶ Там само. арк.34.

²⁷ Там само. арк.47 об.

²⁸ Там само. спр.231, арк.34.

²⁹ Там само. спр.351, арк.25-26.

³⁰ Там само. спр.104,175,221,344.

³¹ Там само. спр.187, арк.168

³² Там само. спр.346, арк.50 об.

³³ Там само. спр.943, арк.28 об.

³⁴ Там само. спр.203, арк.74

³⁵ Там само. спр.367, арк.14

³⁶ Там само. спр.367, арк.71

³⁷ Там само. спр.1722, арк.71 об.-73 об.

³⁸ Центральный державный историчний архів України, м. Київ (далі – ЦДАУК), ф. 442, оп. 537, спр. 183, арк. 3.

³⁹ ЦДАУК, ф. 442, оп. 537, спр. 183, арк. 5.

УДК: 94:3231(=161.2)(436+47)“18/19”

© Петро Брицький (Чернівці)

ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНЦІВ У РОСІЙСЬКІЙ ТА АВСТРО-УГОРСЬКІЙ ІМПЕРІЯХ НА РУБЕЖІ XIX – XX СТОЛІТЬ

У статті проводиться суспільно-політичне порівняння становища українців у двох імперіях, до яких входили землі України.

Ключові слова: політичні права, конституція, політичні партії, громадські організації, преса, школа, мова.

Брицький П.

Политическое положение украинцев в Российской и Австро-Венгерской империях на рубеже XIX – XX веков

В статье проводится общественно-политическое сравнение положения украинцев в двух империях, в состав которых входили земли Украины.

Ключевые слова: политические права, конституция, политические партии, общественные организации, пресса, школа, язык.

Bryts'kyi P.

The political situation of Ukrainians in the Russian and Austro-Hungarian Empire in late 19-th –20-th

The article deals with comparison of socio-political situation of Ukrainians in the territory of two empires, which included lands of Ukraine.

Key words: political rights, the constitution, political parties, civil society organizations, media, school, language.

Промисловий прогрес у європейських країнах і значні зміни у структурі населення привели до загострення соціальних взаємин у суспільстві, до їх політизації й до революційних подій. Буржуазні революції підірвали підвалини монархій країн Європи, а у Франції вона була повалена. Їх результатом був перехід від монархічного абсолютизму до буржуазної держави; появи конституційних монархій і буржуазних республік. В країнах Європи утвердився буржуазний (капіталістичний) лад з буржуазним парламентаризмом. У них формально, за конституцією, законодавча влада належала виборному парламенту.

У другій половині XIX ст. активізувався розвиток політичних ідей, що призвело до створення політичних партій. Основними ідеологічними течіями були консерватизм і лібералізм. Саме між ци-

ми двома ідеологічними течіями точилася гостра боротьба в кінці XIX – на початку XX ст.

Водночас значний вплив на розвиток політичних і соціальних процесів мала ідеологія соціалізму, носієм якої був робітничий клас й окрема частина інших верств населення. В останній чверті XIX ст. активізувався й соціальний, національний рух. Створилися громадські, профспілкові, культурні, жіночі організації, спортивні товариства.

Вищезазначені соціально-політичні процеси в європейських країнах мали свій вплив і на суспільство держав, під владою яких був український народ, – Російської та Австро-Угорської імперій.

На початку XX століття український народ був роз'єднаний і перебував під владою цих двох імперій, а фактично, як стверджував Іван Франко, під владою трьох держав з різними політичними системами Росії (Наддніпрянська Україна), Австрії (Галичина і Буковина) та Угорщини (Закарпаття).

За даними перепису 1897 р., із 23,4 млн осіб у 9 губерніях в українських землях українці становили 17 млн (72,6%). На Лівобережжі – 80,9%, Правобережжі – 76,9%, у Степовій Україні – більше половини, 59,6% – українців. Ця кількість українців дуже занижена. За підрахунками визначного географа Степана Рудницького все населення України в той час становило 32640000 чол., з них 24201000 (72,56%) було українців¹.

Стосовно українського населення на західноукраїнських землях, то за переписом 1900 р. у Східній Галичині проживало 2987820 (63,09%) українців, 1548886 (32,7%) – поляків і 175492 (3,7%) – німців².

В Буковині за переписом 1910 р. українці були найбільш чисельною групою й становили понад 305 тис. (38,4%) від усього населення, і в Північній Буковині склали переважну більшість. На другому місці були румуни – 273250 або 34,4%, і вони становили більшість у Південній Буковині. За ними йшли німці – 168850 (21,1%), поляки – 36 тисяч (4,6%) та понад 11500 інших національностей (1,5%), переважно євреїв³.

На Закарпатті перепис населення в 1900 р. виявив 537 тисяч осіб⁴.

Австрійська конституція формально гарантувала особисті свободи й права громадян, захищала їхню громадсько-політичну самодіяльність, проголошувала національну рівність всіх націй у громадсько-політичній та соціальній сферах, освіті. Насправді в повсякденному житті вони не завжди могли бути реалізовані. Справа в тому, що в Австро-Угорській імперії українці, крім залежності від рішень загальноімперської влади, зазнавали утисків і гніту від регіональних урядовців, які були представниками привілейованих націй. У Галичині – від польських, на Буковині – від румунських, на Закарпатті – від угорських.

Але в цілому порівняльна характеристика політичного статусу західноукраїнських земель під австро-угорською владою і земель підросійської України, а також соціально-політичного становища українців на них є не на користь Російської імперії.

Переваги соціально-політичного становища українців в Австро-Угорській імперії полягали в наступному.

По-перше, ця імперія була конституційною монархією. В Галичині і на Буковині австрійський уряд скасував кріпаччину ще у 1781 р., а в 1787 р. землю, що була у володінні підданих селян, передано в спадкове володіння. Закон 1782 р. формально скасував особисту залежність селян від панів-дідичів (як звали в Галичині поміщиків) і надавав селянам елементарні громадянські права, а сільським громадам – самоврядування. Панщина не могла бути більше як три дні на тиждень. Тоді ж встановлено робочий день – улітку 12 годин, узимку – 8. Пан не міг позбавити селянина землі, яку він обробляв. За роботу на користь пана селянин міг користуватися безплатно дровами з лісу на опалення та пасовиськом, що належали дідичу (поміщику)⁵. У серпні 1786 р. було відділено панські та державні землі від селянських і власником маєтків заборонено розпоряджатися ними, замінювати, ділити, приєднувати до фільварків, а селяни одержали право спадкового користування своїми наділами⁶.

В підросійській Україні на Лівобережжі, навпаки, в 1783 р. Катерина II запровадила кріпацтво.

У квітні 1848 р. в Австрії були проголошені конституція й скликання парламенту. Насамперед була скасована в Галичині панщина. В основі реформи лежав викуп селянських земель державою, що їй селяни повинні були сплачувати протягом 40 років, починаючи від 1858 р. Унаслідок цієї реформи в Галичині постало близько 375000 вільних селянських господарств⁷.

На Буковині питання скасування панщини вирішувалося дещо інакше. Декрет про її скасування від 15 травня 1848 р. не стосувався Буковини, хоч вони були прилучені до Галичини як окрема округа. Лише під тиском селянських заворушень під проводом Лук'яна Кобилиці 9 серпня 1848 р. поширено декрет і на Буковину. Але згідно з рішенням парламенту, селяни були зобов'язані заплатити поміщикам дві третини викупних платежів, а держава платила одну третину. Проте, незважаючи на

видані закони, поміщики й далі змушували селян виконувати різні панщизняні повинності.

26 лютого 1861 р. в Австрії була проголошена нова конституція для всієї держави і окремі статuti для країн австрійської монархії, між ними для Галичини і Буковини. Їм обом була надана внутрішня автономія з правом обирати крайові сейми, які мали здійснювати законодавчі функції в краї.

У грудні 1867 р. були прийняті основні державні закони, на основі яких Габсбурзька імперія у 1868 р. перетворилася на дуалістичну монархію під назвою Австро-Угорська монархія⁸. Австро-Угорщина складалася з двох рівноправних частин: Австрійського цесарства і Угорського королівства. Кожна з них мала свою конституцію, окремий парламент з двопалатною системою, уряд, окрему адміністрацію та судівництво. Конституція провела точний поділ між владою законодавчою, виконавчою і судовою, незалежною від двох перших.

В українських громадах найчастіше урядовою була українська мова. Українці в зносинах з урядами і в судах вживали українську мову усно й на письмі, всі уряди й суди мали обов'язок відповідати українською мовою⁹.

По-друге, українські політичні партії та громадські організації діяли легально, видавали свої програми, друковані органи своєї партії, громадські організації, товариства проводили різноманітні заходи.

По-третє, незважаючи на те, що в Галичині і на Буковині українці були піддані подвійному гніту (крім австро-німецьких урядовців, у Галичині були під тиском польських, на Буковині – румунських, у Закарпатті – угорських чиновників), все ж таки діяли українські школи.

Австрійський закон від 25 травня 1869 р. відділив школу від церкви і передав нагляд над нею крайовим повітовим і місцевим шкільним радам. Правда, крайова шкільна рада для Галичини на 4/5 заповнювалася поляками, які всіма засобами здійснювали колонізаційну політику. Українці не мали переваг і в повітових шкільних радах.

Згідно із законом про мову, питання навчання в школах вирішувала місцева громадська рада. Навчання було обов'язковим і тривало 6 років. Школи ділилися на народні, середні, учительські семінарії, професійні і високі.

В останні роки перед Першою світовою війною в Галичині було близько 3560 народних шкіл, з них 2510 українських (71%).

Гірше становище було із середніми школами (гімназіями і реальними школами). Перед Першою світовою війною українці мали лише 6 гімназій, у той самий час поляки мали 39 гімназій і 11 реальних шкіл¹⁰.

Значно кращим становище з шкільною освітою було на Буковині. Законом від 14 травня 1869 р. всі школи перейшли під керівництво держави. У 1869 р. з усіх 335 шкіл в 131 проводилося навчання українською мовою, у 12 – українсько-німецькою, 12 – українсько-румунською, 2 – німецько-українсько-румунською¹¹.

На 1910 рік було 216 чисто українських шкіл і 8 мішаних (крім того, 177 румунських, 82 німецькі, 12 польських, 5 угорських)¹². Проте на Буковині румунська верхівка, так само як в Галичині польська, не бажала освіченості українських селянських мас і тому всіляко перешкоджала розвитку українських шкіл та навчання українців їхньою рідною мовою.

Найгіршим становище українців у шкільній освіті було на Закарпатті, яке перебувало під владою Угорщини. Угорщина від 1869 р. стала окремою державою, повністю централізованою, з урядовою угорською мовою в установах, судах і державних школах. Через те, що російські війська придушили повстання мадяр проти Австрії, вони перенесли всю свою ненависть до росіян за погром у 1849 р. на закарпатських русинів (українців). Уже в 1870 р. Сейм ухвалив закон, щоб навчання в угорських школах проводилося угорською мовою. Фактично через школи провадилася насильницька мадяризація українців. Якщо у 1874 р. було близько 500 шкіл з українською мовою навчання, то у 1905 р. їх залишилося 23, а за законом з 1906 р. скасовано всі немадярські школи¹³.

По-четверте, в Австро-Угорщині друкувалися книжки українською мовою і видавалася періодична преса українською мовою. Навіть письменники, науковці й політики Наддніпрянської України, не маючи змоги друкувати свої твори в Російській імперії, пересилали їх для цього в Галичину.

По-п'яте, Українська греко-католицька церква в Галичині відіграла значну роль у національному відродженні українського народу, у вихованні української молоді в національному дусі. Греко-католицька церква була захисницею української справи у боротьбі з москвофільським рухом і колонізаційною політикою польських чиновників. Участь у національному русі греко-католицького духовенства сакралізувала національну ідею, робила її "символом віри".

Все вищеперераховане не означає, що для українців в Австро-Угорській імперії були створені гарні умови для їх життєдіяльності. Так, виборчий закон відповідав інтересам панівних верств. Вибо-

ри не були загальними і рівними. Усі виборці за майновим і соціальним станом ділилися на 4 курії, що обмежувало політичні права сільського населення, більшість якого були українцями.

Поряд з обмеженням політичних прав українці Галичини, Буковини й Закарпаття зазнавали національної дискримінації й подвійного національного гніту: в Галичині – від польської адміністрації, на Буковині – від румунської, у Закарпатті – від угорської, оскільки центральний австро-німецький уряд опирався на них.

Дискримінаційні умови щодо українців були й у галузі освіти. У Львівському університеті та інших ВНЗ, а також у професійно-технічних школах навчання велось лише польською мовою.

Не завжди гарантовані конституцією права реалізовувалися в умовах соціальної та національної нерівності. Дискримінаційні умови для українців були й у сфері адміністративного управління. У 1914 р. в Галичині на 300 високопосадовців поляків припадало лише 25 українців. Подібна ситуація була і на Буковині.

Проте зовсім іншим, різко відмінним було соціально-політичне становище українців у Російській імперії, де існувало самодержавне управління імператора, не обмежене ніяким законом.

Лише в період найвищого піднесення революції в грудні 1905 р. царським урядом був виданий закон про вибори до представницького законодавчого органу Державної думи. За цим виборчим законом половина населення позбавлялась права голосу. Вибори були дискримінаційними. Один обранець у поміщиків припадав на 2 тисячі виборців, у селян – на 30 тис., у робітників – на 90 тисяч.¹⁴ Встановлювалася багатоступенева система виборів: поміщики і буржуазія – з 3-ступеневою, селяни – 4-ступеневою системою. Законодавчі права Державної думи були дуже обмежені. Вона не мала права змінювати основні державні закони. Всі рішення Державної думи не мали юридичної сили без затвердження їх Державною радою, половина членів якої призначалася царем, а друга половина обиралася поміщиками, буржуазією і вищим духовництвом. Мала ефективність Державної думи була ще й тому, що 1-ша (1906 р.) і 2-га (1907 р.) проіснували трохи більше 3-х місяців і були розігнані царем. Третя і четверта Державні думи були обрані на основі нового виборчого закону від 3 червня 1907 р. Він зводив нанівець виборчі права робітників і селян та значно розширював їх для поміщиків і буржуазії, які підтримували політику царського уряду.

В Російській імперії Основного Закону – Конституції не існувало, як не існувало й крайових законодавчих органів місцевого самоврядування, як це було в Галичині та Буковині.

Українські політичні партії та громадські організації в царській Росії діяли нелегально й переслідувалися.

Українці в Російській імперії були в значно гірших умовах у здобутті шкільної освіти, тому їх письменність з кожним роком падала. Так, згідно із Всеросійським переписом населення 1897 р., письменних серед росіян було 32,4%, поляків – 40,6%, євреїв – 39%, а серед українців – лише 13 %. Якщо в 1768 р. на території Чернігівського, Городенського та Сосницького повітів було 134 школи, і одна школа припадала на 746 осіб населення, то в 1875 р. (через 107 років) на тій самій території було вже тільки 52 школи, а кожна школа припадала на 6750 душ населення. А в усій Чернігівській губернії становище було ще гіршим, бо в 1860 р. на кожен школу припадало 17144 особи¹⁵. Навчання в усіх державних установах освіти велось виключно російською мовою.

В русифікації українського народу активну участь брала православна церква, яка була під владою Святійшого Синоду Російської православної церкви. Особливо це посилювалося після сумнозвісного Валуєвського циркуляра (1863 р.) і Емського указу царя Олександра II, коли імперський уряд заборонив вживати українську мову навіть у проповідях, а також у церковнопарафіяльних школах, де навчали селянських дітей грамоти. Таким чином, Російська православна церква, на відміну від Греко-католицької, була засобом русифікації, асиміляції й денационалізації українського населення.

В Україні царський уряд категорично заборонив друкувати книжки і видавати періодичну пресу українською мовою. Українську мову вважали діалектом російської, засмічену полонізмами.

Все вищезазначене показує, що колоніалістська політика царської Росії штовхала український народ на опір утискам і переслідуванням і змушувала звертати свої погляди на європейський політичний розвиток. Це сприяло розвитку політичної думки, національної ідеї і українського національного руху.

Саме тому не тільки діячі українських партій Галичини, але й творці Спілки Визволення України (СВУ), вихідці з Наддніпрянщини, стали на підтримку Австро-Угорщини у Першій світовій війні. Це пояснюється тим, що політичний режим Австро-Угорської імперії був демократичнішим.

“Росія, – як підкреслював видатний український юрист Богдан Кістяківський, – своєю політикою переслідувань сама змусила українців перенести свою діяльність на ґрунт Галичини. Українці не могли не робити порівнянь між Росією та Австрією і не віддавати перевагу останній. На жаль, Росія,

яка була загальною батьківщиною для України та Великої Росії, повелася по відношенню до України як зла мачуха”¹⁶.

¹ Рудницький С.Л. Чому ми хочемо самостійної України? – Львів: Світ, 1994. – С. 264.

² Макаруч С.А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. – Львов, 1983. – С. 36.

³ Верига Василь. Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.). – Львів: Світ, 1996. – С. 212.

⁴ Там само. – С. 241.

⁵ Там само. – С. 142.

⁶ Класова боротьба селянства Східної Галичини (1772-1849): документи і матеріали. – К., 1974. – С. 7.

⁷ Енциклопедія українознавства. Загальна частина. – Т.2. – К.: Інститут Української археографії НАНУ, 1995. – С. 484.

⁸ Там само. – С. 495.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само. – Т. 3. – С. 928-929.

¹¹ Смаль-Стоцький Ст. Буковинська Русь. – Чернівці, 1897. – С. 24.

¹² Енциклопедія українознавства. Загальна частина. – Т. 3. – С. 932.

¹³ Дорошенко Д. Угорська Україна. – Прага, 1919. – С. 8.

¹⁴ Верига Василь. Вказ. праця. – С. 339.

¹⁵ Енциклопедія українознавства (за В.Бідновим).- Мюнхен, 1956. – Т. 1. – Ч. 3. – С. 920-921.

¹⁶ Кістяківський Б. Україна і українське суспільство // Філософська і соціологічна думка. – 1992. – №1. – С.135.

УДК 94(477)“18”:303.684

© Наталя Громакова (м. Ірпінь)

СПЕЦИФІКА ФОРМУВАННЯ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ В УКРАЇНІ В ХІХ СТ.

У статті автор на основі аналізу наукового дискурсу визначає сутність та чинники формування ідентичності. Розкривається специфіка формування ідентичностей в українських теренах упродовж ХІХ ст. Проаналізовано структуру власне української ідентичності, визначено напрямки її трансформації та роль у процесах вітчизняного націотворення у досліджуваній період.

Ключові слова: ідентичність, дискурс, подвійна лояльність, малоросійство, регіональна ідентичність.

Громакова Н.

Специфика формирования идентичностей в Украине в XIX в.

В статье автор на основе анализа научного дискурса определяет сущность и факторы формирования идентичности. Раскрывается специфика формирования идентичностей на украинских землях в XIX в. Анализируется структура украинской отечественной идентичности, определены направления ее трансформации и роль в процессах отечественного формирования нации в исследуемый период.

Ключевые слова: идентичность, дискурс, двойная лояльность, малороссийство, региональная идентичность.

Gromakova N.

The peculiarity of identities formation in Ukraine in the 19-th century

The author of the article defines the sense and the factors of formation of identity, based on the analysis of the scientific discourse. The specific characteristics of formation of identities in Ukrainian territories during 19-th century are revealed. The structure of the Ukrainian identity is analyzed; the directions of its transformation and its role in the process of nation-building during the investigated period are defined.

Key words: identity, discourse, binary loyalty, “malorosijstwo”, regional identity.

Інтенсивність українських дискусій про ідентичність у сучасній науковій та публіцистичній літературі зумовлюється особливостями вітчизняного історичного розвитку, тривалим періодом бездержавного існування, а також модернізаційними процесами, що відбуваються сьогодні в Україні.

Розширення предметної сфери вітчизняної історичної науки на початку нового тисячоліття, її інтеграція у загальносвітову історіографію спричинили зростання інтересу науковців до дослідження проблем формування української національної ідентичності. В історичній ретроспективі остання розглядається як складова модернізаційних процесів, що поширюються в українських теренах упродовж ХІХ ст. Разом з тим формування української національної ідентичності, на наш погляд, стало вирішальним чинником процесу вітчизняного націотворення, що тривав упродовж ХІХ – першої половини ХХ ст.

Метою даної статті є спроба реконструювати специфіку формування ідентичностей в українських землях в ХІХ ст. Досягнення зазначеної мети, на наш погляд, можливе шляхом з'ясування сутності та чинників формування ідентичності, визначення її структурних рівнів, а також напрямів трансформації, зумовленої реалізацією різноманітних модернізаційних проектів упродовж ХІХ ст. Крім того, аналіз впливів польської та російської ідентичностей на кристалізацію власне української ідентичності сприятиме визначенню особливостей останньої, в тому числі й як важливого чинника формування